

Toespraak 'Zevenmaal om de aarde te gaan'. De geloofstaal van Ida Gerhardt
West-Friese Ekklesia, 3 november 2019

Bettine Siertsema

Begin november is in de katholieke traditie de tijd dat we onze doden herdenken. Protestanten doen dat meestal een maand later, aan het eind van het kerkelijk jaar, maar Allerzielen blijkt toch een meer aansprekend moment in het jaar, ook in de seculiere wereld, met bijeenkomsten op begraafplaatsen en concerten waar requiems en andere treurmuziek wordt geprogrammeerd, om nog maar te zwijgen van de winkelierspogingen om hier het Amerikaanse kinderfeest van Halloween ingang te doen vinden. Halloween maakt van de dood iets om te griezelen – en daar dan een feest van maken, beetje verknipt wel. Maar als je jong bent is de dood ver weg en abstract. Je mag tenminste hopen dat een kind niet rechtstreeks zelf met de dood te maken krijgt. Vroeg of laat gebeurt dat echter in elk mensenleven en hoe nabijer degene die je aan de dood verliest, hoe pijnlijker die confrontatie met de dood is.

De dichter Ida Gerhardt (1905-1997) heeft er weet van gehad. Zij is in kerkelijke kringen misschien het bekendst om haar psalmvertaling, waarvan u psalm 25 hebt gehoord en gezongen. Gebeeldhouwde, sterk ritmische taal die tegenwoordig al een tikje archaisch aandoet. Voor die vertaling is zij na haar pensioen speciaal Hebreeuws gaan leren, en zij heeft er samen met haar vriendin Marie van der Zeyde aan gewerkt. Hij wordt nu nog in veel Nederlandse kloosters dagelijks gezongen in het getijdengebed.

De andere tekst die wel al van haar hoorden en zongen is een van haar bekendste gedichten. Het drukt zo prachtig het machteloze verlangen uit dat mensen ervaren als hun geliefde gestorven is. Je zou hemel en aarde willen bewegen om hem of haar, 'die ene', te doen terugkeren, nog weer 'met zijn tweeën te staan'. Het gedicht is geschreven lang voordat zij haar eigen levensgezel aan de dood moest afstaan. Het moet dus voortgekomen zijn uit een sterk inleven in het verdriet van anderen. Dat is ook duidelijk in het gedicht 'De profundis', Latijn voor 'Uit de diepten', de beginwoorden van psalm 130. Ook in dit gedicht, dat grammaticaal wat ingewikkelder in elkaar zit, gaat het om het hemel en aarde willen bewegen omdat de ik het leed van een vriend haast niet kan aanzien.

DE PROFUNDIS

De mens die waar zijn dode slaapt
de anderen zachtzinnig weert,
opdat de liefste niets geschiedt;
en zwijgt, en binnengaat wanneer
waar het met bloemen is verfraaid
de schroeven worden aangedraaid, –
om hèm heb ik mij afgevraagd
zo làng ik leef, en altijd weer,
mij afgevraagd waarom gij niet
– wachter, wat is er van de nacht? –

komt en uw engelen ontbiedt.

Met het citaat uit Jesaja, 'Wachter, wat is er van de nacht?', en de slotvraag heeft dit gedicht duidelijk een christelijker kleur dan 'Zeven maal om de aarde te gaan'. Het is niet het eigen verdriet maar het verdriet van een ander, een vriend, dat de dichter wanhopig doet verlangen naar goddelijk ingrijpen. Vraagt zij of God zijn engelen zendt om die vriend te troosten? Door het citaat van Jesaja lijkt het nog wel verder te gaan, alsof deze smart zo groot is dat nu wel het einde der tijden mag aanbreken.

Haar eigen levensgezel Marie van der Zeyde is zeven jaar vóór Ida zelf gestorven, maar ze publiceerde toen al geen gedichten meer, dus daarvan zijn in haar werk geen sporen terug te vinden. Het thema van de dood komt wel naar schrijnend naar voren in een bundel die opgedragen is aan de nagedachtenis van haar zuster Truus, *De hovenier* (1960). Daar wordt het thema omspeeld van de dood van een naaste met wie de verhouding verstoord is geraakt. Op zijn eigen manier is die ook bijzonder moeilijk te verwerken, blijkt hier. Truus, de oudste zus van Ida, was een mooie, charmante vrouw die zich beter kon handhaven tegenover de moeilijke moeder van het gezin, en die met een rijke man trouwde. Zij schreef ook poëzie en publiceerde twee redelijk succesvolle bundels, terwijl Ida's debuut verscheen op 10 mei 1940 en dus vanwege het uitbreken van de oorlog geen enkele aandacht kreeg. Geen wonder dat er jaloezie speelde. Mogelijk later ook in omgekeerde richting: Truus' huwelijk eindigde in scheiding en Ida's dichterschap bleek bestendiger dan dat van haar zus met uiteindelijk ook duurzame publieke waardering (al bleef Ida zich haar hele leven enigszins miskend voelen: ervaringen uit de jeugd zijn niet makkelijk uit te wissen). Kortom, het was tot een breuk gekomen tussen de twee zussen, die pas kort voor de dood van Truus hersteld werd: ze hebben een middag zitten praten, vooral over poëzie. Ik denk dat deze wrange, al te menselijke geschiedenis de achtergrond vormt van het gedicht 'Forlorn', een Engels woord dat verlaten of wanhopig betekent, en waar ons woord 'verloren' nog in te herkennen is. Ik lees het u:

FORLORN

Ik kan niet vinden waar gij zijt.
Langs uw gelaat gaat noodweer aan;
de bittere branding zie ik slaan,
met zilt dat in de ogen bijt.
Ik kan niet vinden waar gij zijt,
noch waar ik zelf ben met mijn pijn.
O onmacht van dit samenzijn,
verholen riffen, blind ravijn
en dieplood van het zelfverwijt –
Ik kan niet vinden waar gij zijt.

Wat is dat prachtig gezegd, 'en dieplood van het zelfverwijt'. Het betekent dat het zelfverwijt peilt hoe diep het ravijn is dat contact in de weg staat, en tegelijk betekent het ook dat de diepte van het zelfverwijt gepeild wordt. Deze en enkele andere gedichten uit die bundel richten zich op de breuk is die de dood in relaties teweeg brengt, en hoe pijnlijk en onherroepelijk die breuk is.

Het is goed, zeker nu, in de dagen rond Allerzielen, om dat besef toe te laten, er ruimte aan te geven en het niet toe te dekken of zelfs te overschreeuwen met allerlei mooie beelden en gedachten over een hiernamaals. Het moet gezegd, ook die zijn te vinden in het werk van Ida Gerhardt: er is in haar doodsgedichten vaak sprake van een overzij, van lieflijke weiden, ongerept licht. Vaak ook lijkt zij in de dood een bevrijding te zien, een bevrijding uit een haar vijandig gezinde wereld (op het eind van haar leven leed zij aan allerlei beangstigende wanen, maar het was altijd al een karaktereigenschap van haar om mensen om haar heen in principe met argwaan tegemoet te treden), maar ook een bevrijding van moeite en hard werken. Zie bijvoorbeeld de laatste regels van het gedicht *Georgica*, wat zoiets als landbouw betekent, het boerenbedrijf. Daarin is een boer aan het woord die bij het wieden en schoffelen zich voortdurend buigt en weer oprichten stram en met pijnlijke spieren naar huis gaat, maar hij kan niet anders, hij volgt zijn diepste wet, immers 'Ik ben een tuinman, niets dan dat.' De laatste regels luiden dan: 'Voorbij mijn moeite, nood en pijn / moet er een tuin van sterren zijn.' De aardse tuin die zoveel moeite kost in het bewerken, wordt een hemelse tuin. Het roept mij het eind van psalm 90 in gedachten, de 'oudejaarspsalm' over de vluchtigheid van het mensenleven, die eindigt met de bede 'bestendig het werk van onze handen'.

Ik denk dat het bekendste en meest geliefde doodsgedicht van Ida Gerhardt 'Genesis' is.

GENESIS

Oud worden is het eindelijk vermogen
ver af te zijn van plannen en getallen;
een eidelijke verheldering van ogen
voordat het donker van de nacht gaat vallen.

Het is een opengaan van vergezichten,
een bijna van gehavendheid genezen;
een aan de rand der tijdeloosheid wezen.
Of in de avond gij de zee ziet lichten.

Het is, allengs, een onomstotelijk weten
dat gij vernieuwd zult wezen en herschape
wanneer men van u schrijven zal: 'ontslapen'.
Wanneer uw naam op aarde is vergeten.

Zij schreef dit gedicht toen ze zelf al een eind in de zeventig was – het zal u niet verbazen. Het beweegt zich tussen de polen donker en licht. De komende dood wordt enigszins omfloerst benoemd als 'het donker van de nacht'. Maar juist het oud worden betekent een scherper zicht daarop. Je kunt er een zekere ironie in horen: hoewel de fysieke ogen er voor niemand beter op worden bij het klimmen der jaren, spreekt Gerhardt van een 'verheldering van ogen'. Dat heldere, lichte, is in de tweede strofe nog indirect, in beeldspraak ('een opengaan van vergezichten', en 'of in de avond gij de zee ziet lichten'), en als iets dat nog niet dáár is ('een bijna van gehavendheid genezen', de 'rand der tijdeloosheid'). Maar in de derde strofe ontwikkelt zich dat lichte vergezicht tot een volstreekte

zekerheid, 'een onomstotelijk weten' dat het laatste woord niet is aan het donker van de nacht. De vernieuwing, herschepping die in dit gedicht verwacht wordt na de dood is, zo suggereert de titel, pas de eigenlijke schepping, de genesis, van ons leven.

Onomstotelijk weten, dat is niet iets wat velen van ons gegeven is. We zijn ons er pijnlijk van bewust dat we over wat er na de dood is níets zeker weten. En toch is er meer dan onzekerheid en niet-weten. Soms waaien in de mist van de tijd vergezichten open. De zee, dat Bijbelse beeld van de chaos van vóór de schepping, kun je, juist als de duisternis invalt, soms zien lichten, waardoor hij het tegendeel wordt van de dreigende oervloed. Er is geen zeker weten, het is meer de hoop of, wie weet, het vertrouwen, dat wij ook in de dood opgenomen zijn in Gods ontferming. Die hoop reikt oneindig verder dan een simpel schema van straf en beloning, de hemel als beloning voor onze goede werken. Zulk denken kom je niet tegen in psalm 90 die ik zojuist noemde. Dat slot ervan treft mij steeds opnieuw: het besef van ons onvermogen, onze nietigheid, direct gevolgd door de bede om het werk van onze handen te bevestigen. Met alle vluchtigheid van ons individuele bestaan, weet de psalmist zich ingebed in de grotere werkelijkheid van Gods durende liefde. Dat geeft ons een eigen verantwoordelijkheid, om die liefde zichtbaar te maken, present te stellen, om mee te helpen van deze wereld goede aarde te maken. Maar als het ogenblik komt dat we het allemaal moeten loslaten, dat werk van onze handen, die 'plannen en getallen', zoals Gerhardt het noemt, dan mogen we het overgeven in het vertrouwen dat het vruchtbaar zal zijn, dat Gods goedheid het zal bevestigen.

Wat wij ons precies moeten voorstellen bij het vernieuwd en herschapen worden, waar Ida Gerhardt over dicht, we weten het niet. Dat bewegen tussen de polen van donker en licht is voor ons maar al te herkenbaar. Diezelfde tweeheid horen we ook in het lied dat we zo gaan zingen. Je kunt ook die tekst lezen als een doodsgedicht. 'Gij hebt mij opgeroepen.' Maar net zo goed is het juist een levensgedicht: Gij hebt mij opgeroepen. Om met het werk van onze handen zijn koninkrijk, die tuin van sterren, dichterbij te brengen: Gij hebt mij opgeroepen. En ademloos volg ik uw lichtend spoor.